

ЗЕМЕЛЬНІ, АГРАРНІ, ЕКОЛОГІЧНІ, ПРИРОДОРЕСУРСНІ ПРАВОВІДНОСИНИ ТА ПРАВОВІДНОСИНИ У СФЕРІ АЛЬТЕРНАТИВНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

LAND, AGRARIAN, ENVIRONMENTAL, NATURAL RESOURCES LEGAL RELATIONS AND LEGAL RELATIONS IN THE FIELD OF ALTERNATIVE ENERGY UNDER THE CONDITIONS OF MARITAL STATE: LEGAL PROBLEMS AND PROSPECTS FOR THEIR SOLUTION

Харитонов Т.Є., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри аграрного, земельного та екологічного права
Національний університет «Одеська юридична академія»

Поліщук Є.С., магістр «081-Право»
Національний університет «Одеська юридична академія»

Стаття досліджує стан земельних, аграрних, екологічних, природоресурсних правовідносин та правовідносин у сфері альтернативної енергетики в умовах воєнного стану. Було досліджено основні нормативно-правові акти, які приймалися в умовах воєнного стану та впливали на трансформацію вищезазначених правовідносин.

Науковий аналіз відповідних законодавчих актів дозволяє констатувати, що всі досліджувані правовідносини в умовах воєнного стану зазнали негативного, а іноді й критичного впливу. З 24.02.2022 року (з моменту запровадження воєнного стану на території України) більшість із зазначених правовідносин були суттєво обмеженими, а іноді, навіть, блокованими (наприклад, земельні та аграрні). Тільки через місяць повномасштабної війни були прийняті перші законодавчі акти, що частково розблокували відповідні процеси. Натомість критичного негативного впливу в подальшому почали зазнавати екологічні, природоресурсові правовідносини та правовідносини у сфері альтернативної енергетики і наразі цей негативний вплив тільки нарощується.

Було зроблено висновки, щодо перспектив розвитку кожного із видів досліджуваних правовідносин. І якщо для земельних та аграрних правовідносин повертаються перспективи для продовження тих реформ, які були започатковані до війни, то з екологічними та природоресурсними правовідносинами ситуація поки що лише погіршується. Встановити межі та наслідки спричинених екологічних катастроф або знищення природних ресурсів на сьогоднішній день неможливо, оскільки поки триває війна, зупинити негативний процес неможливо. Наша країна ще довго буде оговтуватися від тих екологічних наслідків, які спричинила країна-агресор своїми діями. Тому екологічне та природоресурсне законодавство буде потребувати свого суттєвого оновлення особливо після закінчення воєнного стану.

Щодо правовідносин у сфері альтернативної енергетики зроблено висновки, що хоча більшість об'єктів альтернативної енергетики зазнали руйнувань (наприклад, Каховська гідроелектростанція, вітряки, сонячні панелі тощо) або їх було тимчасово втрачено із-за окупації деяких територій України, але ці правовідносини продовжують функціонувати та розвиватися.

Розглядаючи перспективу розвитку досліджуваних правовідносин та вирішення правових проблем, пов'язаних із цим питанням, можна зазначити, що наразі є передумови для продовження довоєнних реформ та створення нових норм, необхідних для відновлення нашої країни.

Ключові слова: земельні правовідносини, аграрні правовідносини, екологічні правовідносини, природоресурсні правовідносини, правовідносини у сфері альтернативної енергетики, воєнний стан.

The article examines the land, agrarian, ecological, natural resource legal relations and legal relations in the field of alternative energy of martial law. It was conducted the study of the main normative legal acts, adopted under the conditions of martial law and influenced the transformation of the above-mentioned legal relations.

The scientific analysis of the relevant legislative acts allows us to state that all the legal relations above, in the conditions of martial law, were affected in negative and sometimes drastically ways. Since February 24.02.2022 (once the martial law was enact on the territory of Ukraine), most of the specified legal relations have been significantly restricted, and in some cases even blocked (for example, the land and agrarian ones). Only a month after the full-scale war, the first legislative acts were adopted, partially unblocking the relevant processes. Instead, environmental, natural resource legal relations and legal relations in the field of alternative energy began to suffer a critical negative future impact, and currently this process runs increasingly.

It was concluded on the development prospects of each type of the researched legal relations. And in case the land and agrarian relations have started regaining the prospects of keeping up with the pre-war reforms, the environmental and natural resource legal relations situation is in opposite getting worse. It is currently impossible to establish the limits and consequences of caused ecological disasters or the destruction of natural resources, because while the war continues, it is impossible to stop the negative process. Our country will take a long time to recover from the environmental consequences caused by the actions of the aggressor country. Therefore, environmental and natural resource legislation will need to be significantly renewed, especially after the martial law is terminated.

Regarding legal relations in the field of alternative energy, it can be concluded that despite most of the alternative energy objects have been destroyed (for example, the Kakhovka hydroelectric power station, windmills, solar panels, etc.) or temporarily lost due to the occupation of some territories of Ukraine, the legal relations in the alternative energy area keep functioning and evolving.

Considering the development perspective of the studied legal relations and the solution of the legal problems related to this issue, it can be noted that there are currently prerequisites for the continuation of pre-war reforms and the creation of new legal norms necessary for the restoration of our country.

Key words: land legal relations, agrarian legal relations, ecological legal relations, natural resource legal relations, legal relations in the field of alternative energy, martial law.

Загрози, зумовлені повномасштабним вторгненням в Україну російської федерації, вимагають розробки нових правових рішень і практичних кроків, спрямованих на забезпечення функціонування земельних, аграрних, екологічних, природоресурсних правовідносин та правовідносин у сфері альтернативної енергетики. Військова агре-

сія російської федерації є негативним фактором впливу на всі важливі сфери життя та здоров'я населення України. Так, ми вже бачимо жакливі наслідки негативного впливу на водні об'єкти, в тому числі на екосистему Чорного моря, що є наслідком нафтового забруднення, органічного забруднення внаслідок руйнування системи очисних стіч-

них вод, шумове забруднення, що травмує морську фауну. Бойові дії призводять до знищення лісів, забруднення повітря, ґрунтів, земель, порушення ландшафтів територій та об'єктів природно-заповідного фонду, стан яких є критичним, знищення об'єктів рослинного та тваринного світу. Збільшуються ризики виникнення аварійних ситуацій об'єктів критичної інфраструктури та підвищеної ядерної небезпеки тощо. Продовольча безпека як стан, за якого населення має фізичний та економічний доступ до достатньої кількості безпечної їжі, що є невід'ємним складником національної безпеки України, також під великою загрозою. Всі ці проблеми пов'язані з майбутнім життям не тільки населення України, а й, без перебільшення, всього світу.

Запровадження воєнного стану в Україні, відповідно до указу Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022, у зв'язку з військовою агресією російської федерації [1–2], докорінно змінило порядок реалізації вищеперерахованих правовідносин у нашій державі.

У сучасній науковій літературі відсутні комплексні наукові праці, що стосуються саме дослідження регулювання земельних, аграрних, екологічних, природоресурсних правовідносин та правовідносин у сфері альтернативної енергетики в умовах воєнного стану, тому звернення до цієї теми є актуальним та своєчасним.

Для цього пропонується розглянути окремими блоками земельні, аграрні, екологічні, природоресурсні правовідносини та правовідносини у сфері альтернативної енергетики в умовах воєнного стану, визначити найбільш суттєві проблеми та запропонувати певні пропозиції щодо можливого їх вирішення або спрямування, яке допоможе відновленню тих чи інших правовідносин після закінчення воєнного стану на території України.

Земельні правовідносини

Земля завжди була і є пріоритетним ресурсом, але в умовах війни набула ще й стратегічного значення. В той час, коли більшість видів бізнесу потерпають або закриваються, все, що пов'язано із землею, отримує майбутнє. Втім, внаслідок воєнних дій в Україні, проблеми забруднення та засмічення земель відчуються все гостріше, від масштабної катастрофи, як то підлив греблі Каховської ГЕС, мінування земель, в тому числі сільськогосподарських, які забезпечують продовольством не тільки населення України, але й, як вже показали реалії, утримують світ від голоду, до забруднення паливно-мастильними матеріалами військової техніки, продуктами їх згоряння та іншими шкідливими речовинами, після потрапляння яких у ґрунт, земля втрачає свої корисні властивості.

Тому постає нагальне питання щодо розробки ефективної правової системи щодо вирішення проблем забруднення та засмічення земель внаслідок воєнних дій в Україні, оскільки наша країна не була готова до таких викликів, не має належної законодавчої бази щодо врегулювання вищезазначених проблем.

Війна також поставила нові виклики перед законодавцем щодо й забезпечення реалізації прав на землю на час дії воєнного стану. Так, починаючи з 24.02.2022 року було зупинено роботу онлайн ресурсу – Публічна кадастрова карта. Окрім цього було заборонено здійснювати будь-які операції, що стосуються продажу земельних ділянок та була обмежена можливість отримувати деякі послуги (зокрема, перегляд інформації про земельну ділянку, отримання відомостей із Державного земельного кадастру), що пов'язано із здійсненням кібератак на відповідні ресурси, держателем яких є держава. Окрім цього деякі території України стали тимчасово окупованими, тому виникла необхідність у правовому регулюванні статусу таких земель та земельних ділянок.

Поштовхом для можливої часткової розконсервації земельних правовідносин стало прийняття Кабінетом Міністрів України Постанови від 19.04.2022 року № 480 «Про

внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо діяльності нотаріусів та функціонування єдиних та державних реєстрів, держателем яких є Міністерство юстиції, в умовах воєнного стану», відповідно до якої було дозволено продаж/купівлю нерухомого майна та проведення відповідних угод відчуження з певними особливостями [3]. Але тільки 07.05.2022 року Кабінетом Міністрів України було прийнято Постанову № 564 «Деякі питання ведення та функціонування Державного земельного кадастру в умовах воєнного стану» [4], якою нарешті було введено у відповідність вимоги законодавства. Оскільки для посвідчення угод із земельними ділянками нотаріуси мають отримувати відомості з державного земельного кадастру, а до прийняття вищезазначеної Постанови, як вже зазначалося вище, ця послуга була неможливою.

Ще одним важливим кроком у врегулюванні земельних відносин в умовах війни стало прийняття 12.05.2022 року Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей регулювання земельних відносин в умовах воєнного стану» [5]. Цим законодавчим актом було спрощено передачу в оренду земельних ділянок державної та комунальної власності для розміщення виробничих потужностей підприємств, переміщених (евакуйованих) із зони бойових дій, об'єктів критичної інфраструктури та розміщення об'єктів для тимчасового перебування внутрішньо переміщених осіб.

Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відновлення системи оформлення прав оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення та удосконалення законодавства щодо охорони земель» від 19.10.2022 року [6] було відновлено порядок проведення земельних аукціонів (торгів) з метою передачі земельних ділянок у користування.

Протягом першого півріччя 2023 року було також прийнято декілька законів, серед яких найбільш містким щодо земельних правовідносин є Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення правового регулювання вчинення нотаріальних та реєстраційних дій при набутті прав на земельні ділянки» від 02.05.2023 року [7], який врегулює та уточнює багато питань щодо набуття прав на землі сільськогосподарського призначення [8].

Як бачимо, у 2022 році та першій половині 2023 року дії законодавця були спрямовані на відновлення функціонування ринку землі та реалізацію прав суб'єктів земельних правовідносин, були деякі послаблення щодо пільгового оподаткування та реєстрації прав на землю. Подальші дії законодавця будуть пов'язані з тими реаліями, які будуть виникати в певний проміжок часу або будуть пов'язані з певними подіями. Після закінчення воєнного стану багато питань будуть присвячені відновленню земель, усуненню їх засмічення та забруднення. Також буде багато питань щодо повернення земельних ділянок їх власникам та відшкодуванню нанесених їм воєнними діями збитків.

Аграрні правовідносини

Перше, що страждає у державі, яка вимушена вести воєнні дії, – це продовольча безпека її населення. Наразі гостро стоїть питання щодо формування такого законодавства, яке здатне зберегти досягнутий рівень сільськогосподарського виробництва та забезпечити населення України та світу від голоду. Це надзвичайно актуально, якщо згадати, що внесок України у світовий продовольчий ринок еквівалентний харчуванню близько 400 млн осіб, не беручи до уваги населення країни.

Відповідно до Цілі 2 Національної доповіді «Цілі сталого розвитку – Україна» (2017) «Подолання голоду, розвиток сільського господарства» у вказаній доповіді зазначається, що «агропромисловий комплекс України нині є провідною ланкою національної економіки, що значною мірою визначає соціально-економічний розвиток, формуючи 14% валової доданої вартості та понад 40% експорту

країни. Наразі аграрний сектор є чи не єдиним локомотивом української економіки. Майже 90% потреб у продовольстві населення країни (у межах своєї купівельної спроможності) задовольняє за рахунок продукції вітчизняного виробництва. Українська аграрна продукція відома майже у 200 країнах світу. Вона посідає провідні позиції на глобальних ринках за обсягами експорту, а саме: олія соняшникова – 1-ше місце, кукурудза, насіння олійних культур – 3-тє місце, ячмінь – 4-тє місце, пшениця – 6-тє місце тощо. Основними проблемами розвитку аграрного сектору економіки є такі: 1) скорочення чисельності населення, яке проживає в сільській місцевості, в цілому та зайнятих у сільськогосподарському виробництві; 2) низький рівень продуктивності праці, що зумовлюється зношеними виробничими фондами, використанням застарілих технологій, недостатньо розвинутою інфраструктурою сільської місцевості; 3) нестабільність конкурентних позицій вітчизняної сільськогосподарської продукції на зовнішніх ринках через незавершеність процесів адаптації до європейських вимог щодо якості та безпечності харчових продуктів, внаслідок чого частка експорту продукції харчової промисловості менша за частку експорту сільгоспсировини; 4) відсутність у сільськогосподарських товаровиробників мотивації до дотримання агроекологічних вимог; 5) непоінформованість значної частини сільськогосподарських товаровиробників про кон'юнктуру ринків та умови ведення бізнесу в галузі; 6) незавершеність земельної реформи» [9].

Для врегулювання основного пулу проблем, які виникли внаслідок запровадження воєнного стану в сфері аграрних відносин, Верховною Радою було прийнято Закон України від 24.03.2022 року «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану», яким було змінено порядок регулювання земельних та аграрних правовідносин в умовах повномасштабної війни [10]. Так, відповідно до цього Закону: 1) автоматично продовжено строк дії всіх видів користування земельними ділянками, строк яких закінчувався у період воєнного стану; 2) дозволено передавати земельні ділянки для ведення товарного сільськогосподарського виробництва в оренду без проведення земельних аукціонів; 3) договори оренди земельних ділянок укладаються лише в електронній формі та не підлягають реєстрації у порядку встановленим законодавством, натомість такі договори повинні реєструватися у спеціальних книгах, форма яких затверджується компетентними органами; 4) дозволено передачу орендованих земельних ділянок сільськогосподарського виробництва в суборенду для здійснення посівної.

В більшій частині відповідний закон мав на меті забезпечення проведення посівної компанії 2022 року.

Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відновлення системи оформлення прав оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення та удосконалення законодавства щодо охорони земель» від 19.10.2022 року [6] було також врегульовано тимчасовий правовий механізм оформлення прав оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення без внесення відомостей про зазначене право до Державного земельного кадастру та Державного реєстру речових прав на нерухоме майно з реєстрацією зазначених прав районними військовими адміністраціями у відповідних Книгах реєстрації.

Безперечно, що найбільш важливим документом, який було укладено у сфері аграрних правовідносин стала «Ініціатива щодо безпечного транспортування зерна та продуктів харчування з українських портів», підписана представниками Туреччини, ООН та України 22 липня 2022 року, яка мала забезпечити експорт зерна та пов'язаних з ним харчових продуктів і добрив. Строк дії ініціативи пролонговано до 18 липня 2023 року.

Звичайно, що нові реалії існування України вимагають якісного оновлення чинного законодавства з метою перегляду діючих та утворення нових ефективних механізмів формування продовольчої безпеки.

Екологічні правовідносини

Як вже зазначалося на початку цієї статті, одна із найбільших шкод державою-агресором нанесена екологічним правовідносинам, адже воєнні дії справляють руйнівний вплив на природні екосистеми. Військові дії на території держави призвели до збільшення викидів парникових газів, що ще більше поглиблює світову кліматичну кризу.

Підрив греблі Каховської ГЕС у результаті збройної агресії російської федерації, що мав наслідком втрату більше 70% обсягу Каховського водосховища, став найбільшою катастрофою з часів аварії на Чорнобильській АЕС, що змінила довкілля і життя тисяч людей. Зокрема, через підняття рівня річок має місце повне чи часткове затоплення населених пунктів, сільськогосподарських угідь. Як наслідок, втрата біорізноманіття, істотної шкоди заподіяно екосистемам річок і Чорного моря, водно-болотним угіддям, під загрозою зникнення – об'єкти Червоної книги України. Критичний екологічний стан характерний для територій та об'єктів природно-заповідного фонду, зокрема, національних природних парків, поглиблює кліматичну кризу та створює загрозу опустелювання земель.

Перед державою та суспільством постало нагальне завдання щодо розробки ефективної системи захисту довкілля і людини як його частини. Є потреба в оновленні екологічного законодавства, адаптованого до умов воєнного стану, напрацьованих теоретичних доробок і розробці, впровадженні конкретних практичних кроків щодо подолання негативних екологічних наслідків війни, збереження та відновлення екосистем, що постраждали, забезпечення екологічної безпеки, захисту екологічних прав та інтересів громадян.

Тому законодавець має спрямувати правові заходи на:

1) розробку компенсаційного механізму, що гарантуватиме повне відшкодування екологічної шкоди, заподіяної довкіллю внаслідок бойових дій;

2) оновлення низки нормативно-правових актів шляхом розширення переліку реальних і потенційних загроз екологічній безпеці в Україні та стратегічних напрямів державної екологічної політики з урахуванням дії на території держави воєнного стану, зокрема Стратегії екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату на період до 2030 року, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 20 жовтня 2021 р. № 1363-р та Закону України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року».

3) удосконалення організаційно-правового механізму екологічного управління відповідно з вимогами воєнного часу (підвищення ефективності системи екологічного моніторингу, екологічного контролю тощо);

4) визначення особливостей правового режиму використання природних ресурсів та екосистем з урахуванням дії на території держави воєнного стану;

5) відтворення окремих природних ресурсів, відродження природних комплексів (зокрема, територій та об'єктів природно-заповідного фонду), постраждалих внаслідок воєнних дій;

6) визначення особливостей реалізації екологічних прав в умовах війни та підвищення ефективності їх захисту.

Природоресурсні правовідносини

Не залишилося жодного природного ресурсу, який би не потерпав від війни та її наслідків, і цей вплив може тривати поколіннями. Лише за півроку війни в Україні знищено більше 2 млн га лісу; завдано збитків водним ресурсам на суму понад 55 млрд грн внаслідок техногенного забруднення, засмічення вод та самовільного користування ними; 20% всіх природоохоронних територій України знаходяться в зоні бойових дій та знахо-

дяться на грані знищення. Окрім цього, відмічаються забруднення лікувальних джерел внаслідок потрапляння снарядів, втрати великої кількості диких тварин та рослин через пожежі та обстріли, забруднення атмосферного повітря і моря – усвідомлення усіх потужних негативних впливів на природні ресурси України ще попереду. Однак при цьому вітчизняне природоресурсне законодавство не пристосоване до регулювання відносин використання та охорони природних ресурсів в умовах війни та післявоєнного відновлення – чинне нормативно-правове регулювання не здатне ефективно забезпечити протидію стрімкому вичерпанню природних ресурсів та створити дієві механізми їх відновлення. Саме тому існує гостра потреба розробити системне бачення щодо удосконалення природоресурсного законодавства з позицій відповідності потребам сучасності, тому що більшість природних ресурсів є вичерпною – безповоротно втратити їх набагато легше, ніж відновити.

Правовідносини у сфері альтернативної енергетики

Енергетична безпека України під час війни критично погіршилася. Забезпечити усі категорії споживачів достатньою кількістю енергії стає все більш складно з огляду на перманентне ураження значної частини енергетичної інфраструктури держави. Відновлення енергетичної системи держави у післявоєнний час потребуватиме не лише капіталовкладень і часу, але й вимагатиме належного, адаптованого нормативного регулювання, яке б враховувало новітні об'єктивні обставини та виклики. Оскільки чинне енергетичне законодавство України наразі не пристосоване до таких потреб, воно виявляється неефективним як під час, так і після війни [11]. Наразі сформована гостра потреба в реформуванні вітчизняного енергетичного законодавства з урахуванням впливу воєнних умов.

Динаміка розвитку національного і міжнародного законодавства та постійно зростаючі вимоги до необхідності зниження енергетичної залежності України призводять до стрімкого розвитку альтернативної енергетики. До альтернативних джерел енергії можуть належати: енергія сонячна та вітрова, геотермальна та гідротермальна, аеротермальна, енергія хвиль та припливів, гідроенергія, енергія біомаси, газу з органічних відходів, газу каналізаційно-очисних станцій, біогазів, а також вторинні енергетичні ресурси: доменний та коксівний газ, газ метан дегазації вугільних родовищ, перетворення скидного енергопотенціалу технологічних процесів.

28.04.2023 року було зареєстровано законопроект «Про внесення змін до деяких законів України щодо від-

новлення та зеленої трансформації енергетичної системи України», зареєстрований за № 9011-д, що знаходиться на етапі другого читання. Цим законопроектом пропонується внести суттєві зміни до законодавства про альтернативну енергетику, зокрема до Законів України «Про альтернативні джерела енергії» (2003 р.), «Про ринок електричної енергії» (2017 р.), «Про альтернативні види палива» (2000 р.), «Про ринок природного газу» (2015 р.), «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення конкурентних умов виробництва електричної енергії з альтернативних джерел енергії» (2019 р.) тощо.

Внесення такої величезної кількості змін у законодавство про альтернативну енергетику говорить про нагальність та значущість проблеми. Прийняття до розгляду вищезазначеного законопроекту є дуже позитивним кроком, оскільки його актуальність підсилюється ще й тим, що він вже розроблений з врахуванням тих реалій, які існують на сьогоднішній день, тому містить пропозиції удосконалення саме тих напрямків, які є на сьогодні найбільш перспективними та можливими для нашої країни.

Висновки. Дослідивши земельні, аграрні, екологічні, природоресурсні правовідносини та правовідносини у сфері альтернативної енергетики в умовах воєнного стану, слід зазначити, що розвиток та подальша їх доля є дуже різними. Так для земельних та аграрних правовідносин повертаються перспективи для продовження тих реформ, які були започатковані до війни. Процес негативного впливу, який відбувається щодо екологічних та природоресурсних правовідносин не буде закінчений до припинення воєнних дій. Встановити межі та наслідки спричинених екологічних катастроф або знищення природних ресурсів на сьогоднішній день неможливо, оскільки поки триває війна, зупинити цей вплив неможливо. Тому екологічне та природоресурсне законодавство особливо буде потребувати свого суттєвого оновлення після закінчення воєнного стану.

Щодо правовідносин у сфері альтернативної енергетики можна зробити висновки, що хоча більшість об'єктів альтернативної енергетики зазнали руйнувань або їх було тимчасово втрачено із-за окупації деяких територій України, але ці правовідносини продовжують функціонувати та розвиватися.

Таким чином, не дивлячись на виклики сьогодення, які диктує нашій країні війна, є всі передумови для продовження довоєнних реформ та створення нових нагальних норм, які необхідні для розвитку досліджуваних відносин та сприянню відновлення нашої країни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2022 р. № 64/2022 / Президент України. URL: <http://surl.li/bnmzpq>.
2. Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» : Закон України від 24.02.2022 р. № 2102-IX / Верховна Рада України. URL: <http://surl.li/ccssz>
3. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо діяльності нотаріусів та функціонування єдиних та державних реєстрів, держателем яких є Міністерство юстиції, в умовах воєнного стану : Постанова Кабінету Міністрів України від 19.04.2022 р. № 480 / Кабінет Міністрів України. URL: <http://surl.li/bxjrt>
4. Деякі питання ведення та функціонування Державного земельного кадастру в умовах воєнного стану : Постанова Кабінету Міністрів України від 07.05.2022 р. № 564 / Кабінет Міністрів України. URL: <http://surl.li/ccsqd>
5. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей регулювання земельних відносин в умовах воєнного стану : Закон України від 12.05.2022 р. № 2247-IX / Верховна Рада України. URL: <http://surl.li/drscu>
6. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відновлення системи оформлення прав оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення та удосконалення законодавства щодо охорони земель : Закон України від 10.10.2022 р. № 2698-IX / Верховна Рада України. URL: <http://surl.li/eqcqx>
7. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення правового регулювання вчинення нотаріальних та реєстраційних дій при набутті прав на земельні ділянки» від 02.05.2023 р. № 3065-IX / Верховна Рада України. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3065-20#n6>
8. Харитонов Т.Є. Проблеми здійснення прав на чужі земельні ділянки в Україні. Київ: нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ. 2016
9. Національна доповідь «Цілі сталого розвитку: Україна» (2017). URL: http://un.org.ua/images/SDGs_NationalReportUA_Web_1.pdf
10. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану : Закон України від 24.03.2022 р. № 2145-IX / Верховна Рада України. URL: <http://surl.li/cayfz>
11. Харитонов Т.Є., Григор'єва Х.А. Енергетичний складник українського Green Deal: аналіз правових передумов. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 2. С. 149–154. 2021